

Александар Јевтић

**БОРБЕ ВАЉЕВСКОГ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ
ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА ЗА СТВАРАЊЕ
СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ
— септембар 1941 —**

*„... Видео сам да је за нас најповољнији пра-
вац Западна Србија за оријентацију наших бор-
бених снага, за организацију наших партизанских
одреда и стварање извјесне слободне територије...”*

Тито

(из говора 1952. г. у Ваљеву)

**ПЛАН И ПРИПРЕМЕ ЗА СТВАРАЊЕ СЛОБОДНЕ
ПАРТИЗАНСКЕ ТЕРИТОРИЈЕ**

Крајем јула 1941. године Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије, на челу са врховним командантом народноослободилачких партизанских одреда Југославије Јосипом Брозом — Титом створио је план да се на територији западне Србије створи део слободне територије као база за успешније руковођење оружаном борбом против окупатора и његових помагача.

У вези ове одлуке дата је директива за Ваљевски, Посавски и Подрињски народноослободилачки партизански одреди, формиран међу првим одредима у западној Србији, предузму акције ширег обима ради стварања слободне партизанске територије. У циљу успешнијег остварења плана упућени су крајем јула 1941. године чланови Штаба народноослободилачких партизанских одреда Србије у ове одреде. Тада су на оперативном подручје Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда дошли Филип Кљајић — Фића и Родољуб Чолаковић — Гојко, чланови Штаба народноослободилачких партизанских одреда Србије.

У то време Ваљевски народноослободилачки партизански одред имао је у свом саставу 4 чете у којима је било преко 220 бораца. Од свог формирања одред је извршио 14 већих акција, а од тога имао је

9 оружаних напада којима је ликвидирао 8 непријатељских упоришта, углавном жандармеријских станица, разоружано 10 Немаца и 21 жандарм. Приликом борби убијено је 57 непријатељских војника, рањено 3 а заплењено 38 пушака, доста муниције и преко 200.000 динара. Поред овога извршено је паљење општинских архива у око 20 општина у којима је потпуно обустављен или паралисан рад општинских органа за извесно време. У сукобу с непријатељем лакше је рањено 3 и заробљен је један партизан.

По доласку на територију Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда чланови Штаба партизанских одреда Србије одржали су низ састанака са штабом Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда, руководством његових чета и борцима и упутили их да пређу на бројније и веће акције.

У току месеца августа 1941. године Ваљевски народноослободилачки партизански одред преузео је акције већих обима од којих су најзначајније: напад на жандармеријске станице у Мионици и Љигу, борба са Немцима и жандармима у Лајковцу, напад на Немце на железничкој станици у Латковићу, борба против жандарма у Ваљевским Ставама, ликвидирање немачке посаде у Белој Цркви и борбе против жандарма и Немаца у Бањанима и Сувом Селу. У овим и другим оружаним акцијама, извршеним у току августа 1941. године убијено је преко 70 немачких војника и 20 жандарма, заробљена 2 Немца, заплењено 58 пушака, неколико пушкомитраљеза, више хиљада пушчаних метака и доста немачке војне спреме. У борбама партизани су изгубили 6 бораца и имали око 15 рањених. Непријатељ је успео да зароби 3 партизана који су после краћег времена по заробљавању били стрељани. Поред овога, на подручју Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда, у периоду јули — август био је паралисан рад органа власти у већини општина.

У Ваљевском народноослободилачком партизанском одреду било је преко 450 бораца распоређених у чете, а кад се узме у обзир и Тамнавска партизанска чета, која је по одлуци Штаба народноослободилачких партизанских одреда Србије припојена из Ваљевског у Посавски народноослободилачки партизански одред, било је око 600 бораца у ваљевском крају. То је била снага која је била способна да предузме операције ширег обима, јер је кроз борбе стекла прилично војно искуство, а била је и релативно добро наоружана. Ликвидирањем непријатељских упоришта окупатор и његови помагачи били су принуђени да концентришу своје снаге само у градовима и већим местима, као што су Ваљево, Крупањ, Лајковац, Мионица и Уб, ограничавајући се да изван тих места штите главне путеве. На тај начин непријатељ је био потиснут на прилично уско подручје изван кога је постојала полуслободна партизанска територија или територија која је више била под контролом партизана.

„... Видео сам“, рекао је 1952. године Јосип Броз Тито у Ваљеву „да је за нас најповољнији правац западна Србија за оријентацију наших борбених снага, за организацију наших партизанских одреда и стварање извесне слободне територије...“

Ја сам тај правац одредио, прво, што је то брдски терен и шума, а друго што је ту борбен елемент и што је било познато да су у том крају људи који су сваком окупатору дали јак отпор.¹⁾

Разрађујући директиву Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије и Централног комитета КПЈ, чланови Штаба народноослободилачких партизанских одреда Србије, заједно са Штабом Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда, на састанку одржаном у селу Робајама 21. августа 1941. године, донели су одлуку да ваљевски партизани пређу на завршне борбе за истискивање непријатеља са подручја на коме су оперисали. Начињен је план да борба отпочне ослобађањем Рађевине, Азбуковице и Подгорине кроз ликвидирање главног непријатељског упоришта у Крупњу и оближњем руднику Столицама у коме је било, према подацима, преко 300 непријатељских војника. Да би се овај задатак што успешније извршио одлучено је да се у Рађевину и Азбуковицу пошаље део Колубарске чете у јачини од око 60 бораца ради садејства са партизанима Азбуковачко-рађевске партизанске чете у нападу на Крупањ и Столице.

„Другови из штаба — забележио је у свом дневнику Драгојло Дудић, заменик команданта Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда — вршили су припреме за поделу чете, ради пребацивања једног дела чете на други сектор, ради извођења акција ширих размера. Створен је нови план и по том питању се дискутовало дуго. Коначна одлука је пала: да се шездесет партизана пребаци у азбуковачки срез ради потпуног чишћења терена од Дрине до Ваљева и ради подизања устанка у томе крају. За ефикасније извођење устанка предвиђено је у том крају успостављање власти у виду одбора по општинама, који ће имати за задатак да врше и мобилизацију снага ради ефектније борбе...“²⁾

Ослобођење Азбуковице, Рађевине и Подгорине био је део плана ослобођења краја. У даљим операцијама требало је приступити истеривању окупатора са осталог ваљевског подручја: Колубаре, Качера и Тамнаве и разматрању могућности ослобођења Ваљева. Истовремено је Штаб народноослободилачких партизанских одреда Србије дао упутства околним одредима (Подрињском, Посавском и Ужичком народноослободилачком партизанском одреду) да отпочну са борбама за ослобођење Подриња, Посавине и ужичког краја.

Доследно спроводећи линију КПЈ — окупљања свих снага у борби против окупатора на платформи народноослободилачког фронта — Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије дао је директиву Ваљевском, Подрињском, Посавском и Ужичком народноослободилачком партизанском одреду да покушају да успоставе споразум са четницима о заједничкој борби против оку-

1. Из говора друга Тита у Ваљеву маја 1952. године — лист „Напред“ бр. 19. стр. 1.

2. Драгојло Дудић — Дневник 1941. — стр. 87.

патора и његових слугу. Ваљевски народноослободилачки партизански одред је на основу ових директива у току месеца јула, а затим половином августа 1941. године успоставио контакте са четницима Драже Михајловића који су се налазили на Равној гори ради постизања споразума. Но сви покушаји Штаба одреда остали су без успеха јер Дража Михајловић није хтео да води борбу против Немаца, изговарајући се да за то није време и да су акције партизана преурањене. Изузетно на подручју дејстава Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда постигнута је сарадња са четницима око Крупња који су почели крајем месеца августа 1941. године да се окупљају под руководством Владе Зечевића, свештеника из Крупња и поручника Ратка Мартиновића. Подстакнути успесима партизана у ваљевском крају, пристали су да заједно учествују у борбама против Немаца.

„Још 31. августа на историјском Мачковом камену — изјавио је 27. 11. 1941. године дописнику ужичке „Борбе“ Влада Зечевић, тада члан Главног народноослободилачког одбора за Србију — састали смо се поручник Мартиновић и ја с представницима партизана. Ту смо дали реч да ћемо држати јединство српског народа у борби против Хитлера и његових слугу... То јединство народ је тако лепо примио да је све од себе дао за слободу — како у броју бораца, тако и у погледу исхране...“³⁾

Сличан споразум постигли су и борци Подрињског народноослободилачког партизанског одреда са Церским четничким одредом и поводом постизања споразума издали су заједничко јавно саопштење.⁴⁾

БОРБА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ СТОЛИЦА

Према плану Штаба Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда ослобођење Рађевине и Азбуковице отпочело је нападом на рудник Столице који је удаљен око 6 км. од Крупња. У њему је било смештено око 40 добро наоружаних Немаца који су обезбеђивали вађење и транспортовање антимоана. Кад су отпочеле прве акције партизана Немци су око рудника направили неколико бункера ради заштите од напада партизана.

Напад на рудник Столице извршен је у ноћи између 31. августа и 1. септембра 1941. године. У току мрачне и кишовите ноћи око 70 бораца (од којих је већи део био из Колубаре) под командом политичког комесара Жикице Јовановића — Шпанца привукло се бункерима и баракама где су били смештени немачки војници. Један део се сасвим приближио баракама, док је други део људства распоређен у заседу крај друма.

3. Историјски архив КПЈ, том I, књига 1. стр. 358.

4. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том II, стр. 44.

Напад је отпочео бацањем бомби на немачки бункер и јуришем према немачким баракама. У току борбе бомбаши су успели да релативно брзо униште митраљеска гнезда непријатеља и у њима побију посаду од 5 Немаца. Изненадни напад збунио је непријатеља, па су у првим моментима борбе партизани успели да се привуку до самих барака и у њих убаце већи број бомби. Но нешто касније непријатељ се средио и дао врло јак отпор пошто је већи број Немаца располагао машинским оружјем. Немци су из барака избацивали ракете које су осветљавале читав околни простор, што је приморало партизана да се повуку нешто даље, у заштићенији простор. Са новог положаја партизани су наставили борбу. У току борбе један део Немаца се извуку из барака и на јуриш освојио оближњи вис у намери да одатле штити остале. Међутим, према њима су наступали партизани који су успели да их одбаце на други положај одакле је штићење оних код барака било немогуће. Увиђајући нову ситуацију Немци су преко висова избегли потеру партизана па су се повукли у Крупањ. У даљем току борбе Немци су успели да изиђу из барака и заузму одбрамбене положаје. За време борбе постепено су се повлачили у правцу Крупања, оставивши на попришту 8 мртвих. Партизани су непрестано према њима надирали и пресекли им везу са једним делом људства који је постепено опкољаван и потом био приморан да се преда. Искористивши ангажованост већине партизана у опкољавању, остатак Немаца је успео да побегне у Крупањ. Партизани су заробили 10 Немаца и међу њима официра, команданта рудника и посадне чете. Он је био тешко рањен. Одбио је да прими храну од партизана и да га партизански болничар превије, па је сутрадан умро.

После завршетка борбе партизани су извршили претрес барака и осталих зграда крај рудника. Ту је заплењено око 10 пушака, 2 пушкомитраљеза (од којих је један у току борбе био сасвим разорен), доста муниције, санитетског материјала, већи број немачких шињела и око 40 војничких руксака. Осим овога заплењен је и један аутомобил.

За време борбе Немци у Крупању јасно су знали, пошто су чули одјек борбе на Столицама, о каквом се нападу ради, али нису смели да се усуде да пођу у помоћ својима. Одједи борбе а потом долазак преживелих Немаца са Столица приморао их је на приправност јер су очекивали да може уследити напад и на њих.

ОСЛОБОЂЕЊЕ КРУПЊА

Око Мачковог камена, виса изнад Крупања, познатог из борби за време првог светског рата, на дан 1. септембра 1941. године извршена је концентрација бораца Азбуковачко-рађевске чете. Ту је било окупљено преко 250 бораца јер је задњих дана августа наступио велики прилив у партизана. Ту је био и Штаб Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда који је на неколико дана раније дошао из Колубаре у Рађевину ради непосредног руковођења борбама за стварање слободне партизанске територије. Претходног дана он је

постигао споразум са представницима војно-четничког одреда Владе Зечевића и Ратка Мартиновића о заједничкој борби против непријатеља.

Штаб одреда је разрадио план напада на Крупањ у коме је поред партизана било предвиђено и учешће четника из одреда Владе Зечевића и Ратка Мартиновића. Одлучено је да се напад изврши у току ноћи 1. септембра, па су партизани и четници који су такође били концентрисани у близини Мачковог камена кренули према планираним положајима у правцу Крупања.

Непосредно пред Крупањем, кад је већ почела да се спушта ноћ извршен је распоред снага за напад. У партизанским редовима било је преко 300 бораца јер су се чети прикључили и они који се учествовали у нападу на Столице. Осим пушака којих је било близу 300, партизани су имали 8 пушкомитраљеза — збројовки, 1 пушкомитраљез марке „шоша“, неколико машин-пиштоља и 2 пушкомитраљеза немачке производње. Војно-четнички одред имао је око 250 људи који су имали на расподужењу 5 пушкомитраљеза, а сви други били су наоружани пушкама.

Напад је отпочео у ноћи 1. септембра у 23 часа. Из правца Липишовића наступале су партизанске снаге које су опколиле Крупањ са леве стране. На њиховом челу се налазио вод бомбаша са задатком да се што више приближи зградама у којима су се налазили Немци. Са десне стране били су распоређени према Крупању четници, са правца села Бањевца. У опкољеном Крупању налазило се око 300 Немаца припремних да приме борбу и сменених у зградама болнице и топионице антимона.

Прва ватра отпочела је са партизанских положаја а потом и са четничке стране. Одмах затим урагански одговор непријатеља. Из зграда болнице и топионице Немци су митраљеском унакрсном ватром бранили прилазе. Но ипак под заштитом мрака и увала једног потока један део партизана и вод бомбаша успели су да продру до речице Ликодре, у непосредну близину зграде болнице. Неколико бомбаша привукло се до зграде болничке капеле одакле су дејствовали Немци са два митраљеска гнезда. Успели су да убаце бомбе, упиште митраљезе и њихово људство. Ово је омогућило неколицини бомбаша да се пробију кроз убитачну ватру, поред опасности да буду погођени и од својих, да приђу до централне зграде болнице и убаце неколико бомби. После експлозије зачула се кукњава у згради после које је настало краће затишје. Немци су, вероватно тада, вршили смену на митраљеским гнездима и превијали рањенике, а потом су отворили још снажнију ватру бацајући ракете које су осветљавале простор око зграда. То је приморало бомбаше да се повуку у заштићенији простор. Са околних висова партизани и четници стално су дејствовали. Вишечасовна борба из непосредније близине трајала је све до зоре. Доласком дана онемогућено је дејство из близине. Нападацима је дато наређење да се повуку даље од зграда ради заузимања повољнијих, заклоњенијих положаја.

Још у току ноћи Немци су преко своје радио станице успоставили везу са командом у Ваљеву и затражили помоћ. Из Ваљева је одмах кренуло 12 камиона пуних немачких војника са намером да се пробију у Крупањ и помогну опкољеним. У зору 2. септембра они су били пред Завлаком. Али ту их је на путу сачекала заседа Азбукова-чко-рађевске партизанске чете постављена на то место пред напад на Крупањ са циљем да спречи евентуални испад Немаца из Крупања или долазак неке помоћи. На овај положај су дошле и неке групе церских четника које су прихватиле позив за сарадњу. Настала је борба. Терет борбе примили су на себе партизани, јер невољни четници, тек нар дана раније организовани, нису били спремни за борбене акције. Немци су попокакали са камиона и покушали да разбију партизанске редове наступајући према њима. Иако знатно бројнији и боље наоружани, нису у томе успели. Партизани су их држали стално на оку не дозвољавајући им прилаз и пробој. После једночасовне борбе непријатељ је увидео да му је излаз у повлачењу. Ускочили су у камионе, натоваривши рањене и погинуле и кренули назад, према Ваљеву. Но немачки војници нису били спремни да признају да су поражени. Повлачење је било само привидно. Негде на путу према Осечини средили су се и понова наступили према Завлаци. У повратку су били обазривији, иако су вероватно рачунали да ће можда будност партизана ослабити после њиховог повлачења. Напустили су камионе и у стрељачком строју покушали продор кроз партизанске редове, али без успеха. Опет је следило привидно повлачење и нови напад са истим резултатом. Немачки командант морао је да се одлучи на коначно повлачење. На то га је нагонио и већи број рањених и погинулих.

Пред подне са положаја код Завлаке Немци су кренули назад, ка Ваљеву. Кад су прошли Осечину и стигли до места званог Вратаоца, доживели су нови напад. Око 80 партизана Подгорске чете сачекало их је у заседи крај пута. Заседа је била саставни део плана Штаба Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда. Подгорској чети је било наређено да се са терена Посавотамнаве пређе у Подгорину и да на путу Ваљево—Осечина постави заседе кад отпочне напад на Крупањ. Постављање заседе дошло је баш у право време. Напад партизана приморао је немачку колону да се заустави. Опет су морали да формирају стрељачки строј и трпе нападе бомбаша. Остао им је само један излаз — пролаз кроз ватру по сваку цену. Један камион је изгорео, а други су оштећени. Отварајући ватру из свих оружја, штитећи тела закљонима камиона, уз веће губитке у људству Немци су успели да се провуку кроз партизанску заседу. На путу према Ваљеву морали су да оставе још један камион. Онеспособљен погоцима партизана није могао даље да се креће. Схвативши да може доћи до руку партизана, командант колоне је одлучио да га запали.

У седишту 704. немачке дивизије у Ваљеву немачки команданти морали су да констатују да им пробој ка Крупању није успео. У градској болници и касарнама лежао је већи број рањених и погинулих. Обавештајна партизанска мрежа у Ваљеву није могла да утврди тачне губитке непријатеља. Известила је Штаб Ваљевског народноослобо-

дилачког партизанског одреда да су по доласку из Завлаке подови камиона били страховито крвави, а болнице пуне рањеника.

У борбама код Завлаке и Вратаоца партизани нису имали губитака изузев што су три-четири борца била рањена. Подгорски партизани имали су и „језик“ — заробили су немачког моторциклисту.

У току дана, 2. септембра, на положајима код Крупња настављена је борба. Пошто је прилазак зградама по дану био немогућ, партизани и четници су отварали повремену ватру на непријатеља не дозвољавајући му излазак из зграда.

Захваљујући једном омладинцу у Крупњу, је крај зграде средњег начелства пронађен један топ, који је за време априлског рата био закопан. Топ је био марке „лито“ и прво је испробан, па кад је утврђено да је исправан, упућен је на брег одакле су тукли четници и усмерен у правцу болнице.

У том времену Штаб Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда ушао је у Крупањ заједно са групама партизана које су дошле до зграда ближе болнице одакле су дејствовале на непријатеља. У Крупњу је потом, у кафани Милана Тодоровића одржан сасстанак Штаба Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда са представницима војно-четничког одреда Владом Зечевићем и Ратком Мартиновићем на коме је разматрано шта треба предузети у даљој борби против Немаца. Сматрало се да ће опкољени Немци покушати да се пробију из Крупња, па су на путу од Крупња према Завлаци постављене нове заседе. Мислило се да ће поред свега и недостатак воде приморати Немце на предају, јер је примећено да су у току дана више пута покушавали да приђу бунару крај зграде болнице, али су били спречени. На крају је одлучено да се у току ноћи изврши нов напад појачаним снагама бомбаша, дејствима митраљезаца и пронађеног топа.

За време борбе Немци су из Крупња одржавали сталну радио везу са вишом командом у Ваљеву, извештавали је о ситуацији и тражили помоћ. Пошто су партизани одбили покушај продора немачких снага из Ваљева према Крупњу, немачка команда у Ваљеву обратила се Београду са захтевом да се према Крупњу пошаље авијација. Око подне 2. септембра изнад Крупња појавили су се авиони. Прво су пристигла два апарата марке „потез“ и „бреге“, а затим 4 бомбардера типа „штука“. Они су све до вечери вршили бомбардовање и митраљирање Крупња и околине. У току авионског напада многе куће у варошници биле су срушене и запаљене. Од бомбардовања погинула су 4 грађанина а неколико је било теже рањено. На положајима устаника није било жртава јер је на почетку бомбардовања издато наређење да се већина бораца повуче дубље у шуме, а на положајима су остали углавном пушкомитраљесци са циљем да аутоматским оружјем спрече покушај изласка непријатеља из зграде. У току бомбардовања Немци су успели, користећи прве моменте изненађења, да се из зграде топионице уз минималне губитке пребаце у зграду болнице. Непријатељски авиони су се у неколико наврата

враћали у базе ради узимања нових количина муниције и бомби, да би их потом бацили на варошицу.

Увече у 20,30 часова отпочео је ноћни напад на непријатеља. Снажна партизанска ватра омогућила је бомбашком одељењу да допре до зграде болнице и убаци бомбе. Скоро истовремено са виса Ђулим доспела су топовска танад, и с друге стране погодила прозорске отворе са којих су дејствовали немачки пушкомитраљесци. Успешни погоци бомбаша, топа и снажна партизанска ватра изазвали су код непријатеља одређено колебање, па је за тренутак престала њихова ватра. То су искористили партизански бомбашаи па су упутили позив Немцима да се предају. Уместо одговора следило је бацање бомби које је приморало партизане да се повуку ван домашаја немачких бомби. После поноћи следио је нови јуриш на болницу који су Немци успели да одбију. Пред саму зору партизански бомбашаи успели су да се привуку болници и поново убаце већи број бомби. Уз праве бомбе бацали су и начињене од динамита које су прављене у ослобођеном руднику Столице. Оне су изазвале јаку детонацију. Мада им је разорни ефекат био мали, оне су појачавале панику опкољених Немаца. Уз то је и топ „пито“ успео да оствари нове поготке — ућуткао је два митраљеска гнезда. У таквим условима партизани су затражили да се Немци предају. После позива Немци су истакли белу заставу — знак предаје. Настало је кратко затишје, а затим су се у згради болнице чули пуцњи и нека галама. Претпоставља се да је неко од Немаца без сагласности команданта истакао заставу и да је по наређењу команданта пуцњима ућуткиван и „убеђиван“ онај део Немаца који је био за предају. После овога повучена је застава и отворена снажна унакрсна ватра из свих аутоматских оружја на партизане. Бацане су и бомбе. Нови снажни отпор приморао је партизане крај зграде болнице на повлачење ради заузимања бољих заклона. У зору нападачи су се повукли нешто даље од зграде болнице.

Већ око 6 часова изјутра, 3. септембра, појавили су се фашистички авиони. Овога пута у ескадри је било 8 апарата „штука“ и један авион типа „бреге“ који су одмах отпочели да бомбардују Крупањ и околину. Вероватно су рачунали да ће у јутарњим часовима постићи већи ефекат, као што су то радили над Београдом и другим местима. Међутим, у Крупању скоро никог није било од становништва, заплашени и поучени искуством из претходног дана Крупањани су остали по околним селима. Тежња немачких пилота је била да погоде места где су претпостављали да се налазе партизани, односно устаници. Примећено је чак да су вршили жешћа бомбардовања места на која су биле избачене ракете из болнице за време кружења авиона. Али већ кад су се појавили авиони, са борбених положаја повучена је била већина бораца док су на положајима остали углавном добро заклоњени пушкомитраљесци који су с времена на време упућивали рафале на болницу. Немачка ескадрила је преко читавог дана вршила бомбардовање и митраљирање, али осим новосрушених

или поново погођених зграда друге ефекте нису постигли, иако су у 9 наврата одлазили до своје базе да узму убиствене товари.

У ноћи између 3. и 4. септембра отпочео је нов напад партизана и четника на непријатељске положаје. „Земља се тресла од експлозије — записао је Драгојло Дудић, заменик команданта Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда у свом дневнику. Та заглашна грмљавина убојних оружја у овој мрачној ноћи изазивала је код свих учесника наших ослободилачких чета једно: убеђеност у коначну победу у овој бици, а код непријатеља страх и колебање. Убацивање бомби у подруме и просторије на I спрату болничке зграде, ове тврђаве коју је непријатељ изабрао за борбу, тврђаве коју је назвали „Црњи“⁵⁾ назвао правим Алказаром, нагонио је страх у кости непријатељу. Митраљез у мртвачници нанео је много бригае и задавао много мука нашим партизанима — бомбашима и динамитерцима, јер је мртвачница имала да послужи као један заклон за напад на ову тврђаву. И прва брига наших бораца била је да се овај непријатељ уништи. Један од наших партизана успео је да га уништи потпуно, убацивши бомбу у мртвачницу. Још нисам могао дознати име тог јунака и ко зна да ли ће се тај херој моћи уопште и пронаћи, јер се један број од њих није ни вратио са живима из ове тешке и страшне ноћне битке...”⁶⁾

Када је освануо дан, поново су наишли немачки авиони. Они су стално бомбардовали Крупањ а нарочито његову околину. Кад су испразнили терет бомби, одлазили су у базу па су се поново враћали. Изгледало је да Немци врше нешто жешће бомбардовање него претходних дана. Уствари то су фашистички пилоти и хтели да прикажу, мада је примећено да поред већих разорних бомби бацају и мање, повезане у групе, чија је експлозија изгледала снажнија. Тиме су хтели да прикују партизанае за једно место како би омогућили излазак околених. После 5—6 наврата ескадриле Немци су успели у неколико колона да напусте болницу, опреме ауто колону и запрежна возила и крену путем ка Завлаци, где су их партизанске заседе пресреле и приморале их на предају. Тада су заробљена 94 Немца од којих је преко 20 било рањено. Кад је група од 50—60 Немца са зачеља, у којој је био и командант приметила судбину претходнице, нагло је скренула у шуму и успела да се провуче поред заседа захваљујући издајству једног земљорадника из села Бањевца који их је споредним путевима провео. Ова колона је успела да се провуче поред главних путева и стигне у Ваљево без губитака. И један број појединаца тражио је спас у шумама. Неки од њих су успели да моментано избегну заробљавање и пребаце се у села око Комирића и Осечине. Следећег дана или касније похватали су их партизани, а негде и сељаци и сељанке. У неким местима су сељаци кад су разицтали шлама сено проналазили сакривеног Немца. Гур-

5. Милош Минић—Црњи, инструктор НК КП Србије за Ваљево
6. Драгојло Дудић — Дневник 1941, стр. 120—121.

кајући га вилама догонили су га до првих партизанских патрола и стража. Чуло се да је тада једна сељанка у селу Белотићу, кад је дошла до реке Јадра да пере рубље, обрамном заробила Немца који је још раније одбацио оружје. Слично су поступали и други Немци расути по шумама. Многи од њих скидали су са себе униформе да не би били примећени од партизана и становништва у нади да ће тако лакше пребацити до Ваљева, па су заробљавани само у доњем вешу. Према тадашњим подацима, после завршетка борбе на Крупњу заробљено је на овај начин још 18 Немаца.

На попритиу главне борбе, поред болничке зграде пронађено је 9 лешева немачких војника. Они су убијени при покушају повлачења ка Ваљеву. У самој згради болнице није пронађен ни један леш. У подрумским просторијама наишло се на ужарено згариште које је одавало страховит смрад. Постоји вероватноћа да су погинули по наређењу немачког команданта били спаљивани. По гомилама пепела пронађеним на разним местима у подруму закључивало се да су Немци имали велики број мртвих.

Интересантно је да је за време тродневних борби, које је пратило бомбардовање и митраљирање немачких авиона, погинуло само 6 партизана а рањено 10.

После заузећа Крупња заплењено је: 22 пушкомитраљеза, 8 машин-револвера, „ликаваца“, преко 80 пушака, 6 лаких и 1 тешки минобацач, преко 200.000 пушчаних метака, 200 пари нових немачких војних униформи, 18 разних моторних возила међу којима је било већих камиона, 20 запрежних кола са коњима и једна покретна хируршка станица на амбулантном камиону, са лекарским инструментима и апотеком. У два магацина пронађене су намирнице међу којима је било осим брашна и шећера: прашке шунке, холандског и данског сира, ликера, мармеладе, бомбона, бутера и других деликатеса. Наредних дана крај путева и у шумама пронађено је преко 20 пушака које су Немци побацали приликом бекства.

Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије поводом борби за ослобођење Крупња, у Билтену штаба бр. 7. и 8. од 1. октобра 1941. године издао је поред описа тока борбе и јавну похвалу борцима бомбашког одељења у којој се каже:

„Изражавамо наше признање и захвалност храбром бомбашком одељењу Ваљевског партизанског одреда, које је својим храбрим налетом на крупњанску болницу, где су се били утврдили Немци, ручним гранатама нанело непријатељу велике губитке и тиме убрзало капитулацију Немаца.“⁷⁾

Увече, по заузећу Крупња одржан је састанак чланова Штаба Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда и представника Војно-четничког одреда Владе Зечевића и Ратка Мартиновића. Тада је одлучено да четнички одред ступи под команду Ваљевског

7. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том II, стр. 22.

народноослободилачког партизанског одреда. На састанку су представници четника изјавили да су партизани показали већу борбеност од четника и посебну дисциплину. „Поручник Мартиновић — забележио је у свом дневнику Драгојло Дудић — признао је да морал људства које он води (четници) није на достојној висини; да су многи бежали из борбе, да нису дисциплиновани и тражио је да се сви њихови људи из војно-четничког одреда, приликом стапања са партизанима растуре тако да буду измешани између партизана ради моралног уздизања и политичког изграђивања...⁸⁾ На састанку је донета одлука да се Штаб Ваљевског народноослободилачког одреда прошири и из тактичких разлога у његов састав ушли су представници четника, па су у штабу били:

Здравко Јовановић, командант,
Драгојло Дудић, заменик команданта,
Милосав Милосављевић, политички комесар,
Влада Зачевић, заменик политичког комесара, и
Ратко Мартиновић, начелник штаба одреда.

БОРБА У ЉИГУ

Почетком месеца септембра у Колубарској чети Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда било је преко 160 бораца. Тих дана она је у ближој околини Ваљева правила заседе на друмовима Ваљево — Мионица и Ваљево — Ужице.

На дан 7. септембра гро чете под командом Радивоја Јовановића—Брадоње дошао је у Љиг. Како у Љигу није било у ово време стално стационираних непријатељских снага, партизани су несметано ушли у варошицу.

По доласку партизани су позвали становништво на збор који је организован у центру варошице. Било је присутно више стотина људи из Љига и околних села. На збору је изабран народноослободилачки одбор за Љиг. После говора представника партизана о развоју народноослободилачке борбе, позвано је становништво да учествује у њој. Са овог скупа у партизане је дошло 15 нових бораца.

Сутрадан већи део чете се пребацио у Белановицу, док је остатак био упућен у села у ближој околини Љига. У Белановици партизани су организовали одржавање збора становништва. На збору је било више стотина људи који су са великом заинтересованошћу пратили излагања партизана, а кад су говори завршени за одлазак у партизане пријавило се близу 100 људи, од којих је већина била наоружана. После подне партизани су се с лесмом на уснама упутили у Љиг где се законачило и провео читав сутрашњи дан.

8. Драгојло Дудић — Дневник 1941 — стр. 134.

Изненада ујутру, 10. септембра партизане су у Љигу напали Немци. Они су преко своје обавештајне мреже сазнали за кретање и борављење партизана у Љигу, па је још у току ноћи око 300 немачких војника из Ваљева транспортовано на близу 20 камиона према Љигу.

Партизани у Љигу нису очекивали, бар тако рано, овај упад непријатеља. До пре пар тренутака обављали су уобичајене јутарње припреме. Захваљујући сналажљивости командира Радивоја Јовановића Брадоње чета је врло брзо заузела борбени распоред према непријатељу који је камионима продро до центра варошице и одмах почео да дејствује ватреним оружјем. Борба се водила у неравноправном бројном односу. Против 300 Немаца супротставило се око 80-90 партизанских бораца, пошто је један део чете био изван Љига, а други мањи употребљен је за евакуацију партизанске спреме и заштиту ненаоружаних добровољаца који су се извлачили према селу Ивановци. Иако бројно слабији, партизани су успели да зауставе даљи продор непријатеља, па је око центра варошице било најжешће поприште.

Део чете који се повукао из Љига као заштита добровољцима, на пут Љиг — Белановица зауставио је путнички аутомобил у коме су били жандармеријски мајор Мирко Олујевић, заменик команданта окружне жандармерије и поручник југословенске војске Славко Пипан, припадник покрета Драже Михајловића, Они су кренули на Равну гору где је Пипан водио мајора Олујевића да закључи споразум са Дражом Михајловићем о сарадњи Милана Недића и четника. Приликом претреса Мирка Олујевића у ципели је пронађен документ у коме су недићевци и Српска добровољачка стража, сачинили план дејства недићеваца и четника против партизана. У њему је између осталог стајало: „Кад 3. одред (односи се на недићевце — примедба писца) избије на линију Зворник—Крупањ—Ваљево—Мионица, састаће се са четничким одредима који се налазе под командом Ђ. штаб пуковника Драже Михајловића на тој линији и сачекаће даља наређења за продужење дејства...“⁹⁾ Овај документ сачињен је у Београду приликом преговора који су вршени о заједничкој сарадњи недићеваца и четника против партизана, па је понет на Равну гору Дражи Михајловићу ради упознавања и сачињавања плана даље реализације. Пошто је партизанима који су ухватили Олујевића и Пипана било јасно шта се документом жели да постигне, лишили су слободе обојицу са намером да их предају војно-политичком руководству чете на саслушање чим буде завршена борба у Љигу.

За то време водила се борба око центра Љига. Немци су успели у првом налету да заробе око 20—30 грађана и бораца и вршили су даље претресе по делу варошице у коме су доминирали. Све заробљене сакупили су на једно место и ставили их под стражу. Ухваћене грађане и борце Немци су хтели да одвуку из Љига. Међутим,

9. Драгојло Дудић — Дневник 1941 — стр. 143.

захваљујући једној групи партизана која је избила на вис изнад њих, били су спашени. Главну улогу у ослобађању одиграо је Живорад Јеловић, пушкомитраљезац, члан КПЈ. Он је пришао близу немачких стражара и заробљенима узвикнуо „Бежите!“ а затим осуо рафал по Немцима. Немце је изненадио овај дрзак препад што су искористили заробљени па су побегли на разне стране ван домашаја непријатеља. Отпочела је борба између немачких стражара и групе партизана. У борби је погинуо Живорад Јеловић. Необично храбро се држао у борби и Момчило Татовић, отац двојице партизана, Миодрага и Драгана. Он није имао једну руку па је на Немце пуцао из револвера и бацао на њих бомбе које су му други додавали, али је у току борбе био смртно погођен рафалом немачког пушкомитраљеза.

„Борба је почела на улици — записао је у дневнику Драгојло Дудић — и Немци су тражећи заклон упадали у зграде. Тако су се набили у једну кафану, а наш босоноги командир (Радивоје Јовановић Брадоња није имао времена да се обује кад је отпочела борба — примедба писца) прикрао се са супротне стране из кујне и почео бацати унутра бомбе. Јака детонација бомби измешана са ужасним крицима људи давала је страховиту слику. Лила се потоцима врела људска крв. Кидани су комади живог људског тела. Бомбе су падале и даље. Страховитијег призора од овога, који се одигравао између четири зида, под убитачним дејством разорних бомби заиста ни човечија машта не би могла замислити. Како су ти људи, који су били унутра и преживљавали ове страховите тренутке тада осећали тешко је с томе дати мишљење, и тај тренутак не би ни највештији човек од пера могао описати у правој боји. Немци су покушавали да се спасавају бекством на улици, али је на улици био, на супротној страни од кафане, партизан који је на камари држао одшрафљене бомбе и при сваком покушају отварања врата треснула би бомба...“¹⁰⁾

Скоро крај сваке куће водила се борба. Партизани су повлачећи се од заклона до заклона постепено потискивали непријатеља. Притрчавали су немачким камионима и бацали бомбе на окупљене Немце. Није их у томе ометала ни авијација која се појавила изнад варошице. Шест авиона марке „штука“ бомбардовали су и митраљирали Љиг и околину. Испрва је њихова ватра била расута по читавој варошици па је погађала и Немце. Касније, Немци су им ракетама означили своје и партизанске положаје па су бомбардовали само места где су се налазили партизани. Но, кад су апарати избацили сав свој убиствени терет и морали да се врате у базу по нов, партизани су искористили прекид бомбардовања па су се приближили непријатељским положајима. Овим су онемогућили ефектно дејство авијације која је по повратку била принуђена да не бомбардује централно место попришта где су непријатељи били скоро један до другог, па су се усредсредили на митраљирање и бомбардовање око-

10. Драгојло Дудић — Дневник 1941. — стр. 148.

лине. После трећег налета авиона Немци су, заштићени митраљирањем „штуча“ ускочили у камионе, убацили у њих мртве и рањене и повукли се у Ваљево.

„Уђох у кафану у коју је командир бацио бомбе — пише у ратним записима 1941—1942. Милан Дракулић. — Призор је ужасан. Свуда крв, лепи се за ноге као топли асфалт. Мештани који су то посматрали из кућа кажу да је сигурно било преко 90 мртвих и рањених Немаца. Видели су када су Немци мртве товарили у кола...“¹¹⁾

Према подацима Билтена Врховног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије од 1. октобра 1941. године, Немци су у борби код Љига имали око 30 мртвих и 60 рањених. Партизани су у овој борби изгубили 7 бораца и имали 13 рањених. Међу најтеже рањеним борцима налазио се и храбри командир чете.

„Изражавамо наше признање и похвалу — пише у истом Билтену — храбром командиру чете Р. Ј. „Брадоњи“ који се поново истакао као неустрашиви командир и борац против фашистичких немачких банди. Друг Р. Ј. у борби за варошицу Љиг ручним бомбама сам је уништио око 20 немачких војника и официра.“¹²⁾

Од бомби немачке авијације веома тешко је био рањен Недићев представник, заробљени жандармеријски мајор Олујевић па је убијен да му се прекрате муке. Тренутну збуњеност партизанске страже приликом напада фашистичке авијације искористио је официр Драже Михајловића, Ернест Пипан па је побегао у правцу Равне горе, у штаб четника.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ТАМНАВЕ

Почетком месеца септембра 1941. године, после неуспелог покушаја ослобођења Уба, Посавски народноослободилачки партизански одред са људством у 2 посавске чете и једном Тамнавском упутио се према Посавини и доњем делу Тамнаве. Док су две посавске чете оперисале по селима у околини Умке и Обреновца правећи заседе око Обреновца и на путевима Обреновац — Београд и Обреновац — Уб, Тамнавска чета (састављена углавном од бораца из Тамнаве, која је до половине августа 1941. била у саставу Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда) добила је задатак да на подручју Тамнаве и Посавотамнаве прикупила нове снаге у партизанима и контролише пут Обреновац — Дебриц — Шабац и Уб — Бањани — Дебриц, као и саобраћају ка Сави.

Због снажних акција партизана у овом крају непријатељ је био онемогућен да користи пут Шабац — Обреновац — Београд. Повремене покушаје мањих снага непријатеља партизани су увек осујетивали. Тако је почетком септембра заседа Тамнавске чете на путу: Обреновац — Шабац зауставила ватром немачки војни ауто-

11. Милан Дракулић—Плима, осека, плима — књ. 1. стр. 122.

12. Зборник докумената о НОР југословенских народа — том 2. стр. 76.

мобил и у њему заробила неколико фолксдојчера. Непријатељ је био приморан да пролазак својих трупа, транспорта хране и материјала упућује преко Срема железничком пругом или путевима, као и бродовима реком Савом. Но и овде није био безбодан: железничку пругу кроз Срем повремено су демолирали фрушкогорски партизани и илегалне десетине, а на реци Сави партизанска ватра ометала је пролазак бродова.

На дан 4. септембра партизанска заседа у којој су били борци Тамнавске и Посавске чете ватром из пушкомитраљеза и пушака приморала је брод „Јездић“ код Новог Села да пристане уз обалу. Извршен је претрес брода и на њему су заробљена 3 Недићева жандарма.

Код истог места 8. септембра борци Тамнавске чете присилили су брод „Краљица Марија“ да пристане уз обалу. На броду је било 260 путника и 36 недићеваца. Партизани су разоружали недићевце, а приликом претреса брода заплењене су веће количине намирница и нешто санитетског материјала. Намирнице су углавном биле подељене становништву. Из колоне разоружаних издвојено је неколико Недићевих официра и подофицира, па је броду дозвољено да отплови. Већина заробљених официра и подофицира била је после саслушања пуштена, док су 2—3 због непријатељског држања била стрељана. Наредних дана код села Ушћа, Посавци су зауставили теретни брод „Жика“ на коме је заробљено 6 недићеваца и заплењена извесна количина намирница.

На дан 9. септембра борци Посавског народноослободилачког партизанског одреда добили су задатак да се приближе Убу ради поновног напада. У селу Радљеву Штаб одреда је начинио план по коме је Тамнавска чета добила распоред да изврши напад на Уб од правца Уб — Ваљево, а Посавци од Обреновца. Међутим, кад су 10. септембра партизанске чете доспеле до Уба, сазнало се да су скоро тог момента снаге непријатеља напустиле Уб и повлачиле се ка Ваљеву. Хитно је у правцу Ваљева упућена Тамнавска чета која је крећући се нешто пречим путем код села Мургаша сустигла и напала колону жандарма и Немаца. Уствари била је нападнута заштитница непријатељских снага. Партизани су успели да зауставе скоро читаву колону заштитнице и наметну јој борбу, а потом изврше опкољавање и приморају непријатеља на предају. Тада је заробљено и разоружано 34 жандарма СДС који су после саслушања углавном били пуштени.

СТВОРЕНА ЈЕ СЛОБОДНА ТЕРИТОРИЈА

Борбом на Столицама и у Крупњу ослобођена је територија Рађевине. У Подгорини читав крај је био без непријатељског упоришта јер су задњих дана августа повучени жандарми у Ваљево. У азбуковачком крају 6. септембра повучени су немачки војници из Љубовије у Бајину Башту, а потом одатле у Ужице.

После борбе код Љига непријатељ је увидео да ни са јачим снагама не може повремено контролисати шире подручје па је све снаге концентрисао у Ваљеву и Лајковцу претпостављајући да ће ускоро доћи до окружавања партизанских снага око ових места и борби за њихово ослобођење. То је практично значило да је читав ваљевски крај после 10 септембра био слободан узузев што су у Ваљеву и Лајковцу концентрисане снаге 704. немачке дивизије и жандармерије.

У међувремену Посавски народноослободилачки одред ослободио је подручје Тамнаве и Посавине блокирајући непријатељске снаге у Обреновцу. Подрински народноослободилачки партизански одред је у ово доба борбом код Лознице, Ковиљаче и Богатића ослободио читаво подручје Подриња изузев Шапца, коме се приближавао ради напада. Тада је Ужички народноослободилачки партизански одред вршио снажне борбене акције које су довеле до тога да непријатељ повуче своје снаге 23. септембра из самог Ужица у Краљево, а потом да буде ослобођен и Чачак. Акцијама свих ових одреда створено је на територији западне Србије велико ослобођено подручје — створена је слободна партизанска територија.

За врло кратко време Ваљевски народноослободилачки партизански одред толико је набујао да је имао у свом саставу импозантан број бораца. Чете су имале у своме саставу по 400—600 бораца са тенденцијом сталног пораста. Због тога се морало приступити формирању батаљона још у првој половини септембра.

Од Азбуковачко-Рађевске чете формиран је Рађевски партизански батаљон који је у своме саставу имао 7 чета и у коме је било преко 700 бораца, а у руководству батаљона били су: Милош Дудић, командант и Чедомир Милосављевић, политички комесар.

Колубарска чета прерасла је такође у батаљон од преко 600 бораца распоређених у 6 чета, а командант батаљона био је Жижица Јовановић-Шпанац, Драган Татовић заменик команданта и Стеван Марковић-Сингер политички комесар.

И Подгорска чета је прерасла у батаљон са снагом од преко 350 бораца распоређених у 4 чете, а руководство батаљона чинили су: Војин Софронић, командант и Миле Милатовић, политички комесар.

На слободној територији никли су нови привремени органи власти — народноослободилачки одбори и војна представништва, партизанске команде места и подручја који су допринели да се повећа бројно Ваљевски народноослободилачки партизански одред на снагу од око 2000 бораца у време кад су на ову територију дошли чланови Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије и Политбироа ЦК КПЈ. А 26. септембра у Столицама код Крупња одржано је војнополитичко саветовање представника партизанских одреда из читаве Југославије под руководством Јосипа Броза—Тита и донети закључци који су имали велики значај за даљи развој народноослободилачке борбе наших народа.